

منبع‌شناسی مطالعات میان‌رشته‌ای قرآن و سلامت

مهدی اسمعیلی صدرآبادی: دکتری علوم قرآن و حدیث، عضو گروه قرآن و سلامت جهاد دانشگاهی
محسن رفیع‌خواه^۱: دانشجوی دکتری روانشناسی، عضو گروه قرآن و سلامت جهاد دانشگاهی
آسیه استادی: کارشناسی ارشد، گروه کلام شیعه، دانشگاه ادیان و مذاهب قم
زهرانقی زاده: دانشجوی دکتری مدیریت آموزش عالی، عضو گروه قرآن و سلامت جهاد دانشگاهی
مهدی گنجور: کارشناسی ارشد، گروه جغرافیا، دانشگاه تهران

دوفصلنامه تخصصی پژوهش‌های میان‌رشته‌ای قرآن کریم

سال هشتم، شماره دوم، پاییز و زمستان ۱۳۹۶، صص ۷۱-۸۴

تاریخ دریافت مقاله: ۹۵/۱۲/۰۱

تاریخ پذیرش مقاله: ۹۶/۰۴/۱۳

چکیده

توجه به گستردگی علوم و ارتباط میان آنها موجب شده است تا در کنار تخصص‌گرایی، لزوم توجه به مباحث میان‌رشته‌ای بیش از پیش احساس شود. در همین راستا هدف این تحقیق تهیه فهرستی از منابع موجود میان‌رشته‌ای در حوزه قرآن و سلامت بود تا علاوه بر حرکت در مسیر میان‌رشته‌ای، زمینه‌ای فراهم شود تا پژوهشگران علاقه‌مند به این حوزه بتوانند آثار و منابع مورد نیاز خود را به سهولت تهیه کرده و در انجام پژوهش از اتلاف وقت بپرهیزند. از همین روی با بررسی کتب و پایگاه‌های معتبر اینترنتی داخلی و خارجی از جمله «science»، «magiran»، «SID»، «noormags»، «Amazon»، «proQuest»، «direct» و ... به تهیه فهرستی از کتب، مقالات، همایش‌ها و ... به زبان‌های فارسی و غیرفارسی اقدام شد. امید است نتایج این پژوهش کارآمد بوده و زمینه استفاده علاقه‌مندان را فراهم کند.

کلیدواژه‌ها: منبع‌شناسی، مطالعات میان‌رشته‌ای، قرآن، سلامت

۱. مقدمه

در قرون اخیر و با ظهور رشته‌های مختلف دانشگاهی، تخصص‌گرایی در بین اندیشمندان و پژوهشگران به گونه‌ای رواج یافت که تلاش‌ها در جهت تسلط در یک حوزه از علم بود؛ اما با این حال مواجه شدن پژوهشگران با زمینه‌های تخصصی متنوع و فراوان، فقدان دیدگاه مشترک بین پژوهشگران و عدم استفاده از روشی واحد و متناسب، این مسئله را مشخص ساخت که هر چند نگاه تخصصی به زمینه‌های مطالعاتی، موجب پیشرفت سریع در حوزه‌های مختلف شده، ولی عدم ارتباط منطقی بین این زمینه‌ها، در بعضی از حوزه‌های علم به یک چالش تبدیل شده است. این چالش‌های تحقیقاتی به‌ویژه در حوزه علوم انسانی بیشتر نمایان است چرا که وابستگی مباحث در میان علوم انسانی بیشتر از دیگر حوزه‌های دانش است. در این زمینه تلاش‌های بی‌وقفه‌ای از سوی نهادها و مؤسسات مطالعاتی مختلف جهان با هدف پیوند زدن بین علوم مختلف صورت پذیرفته که به موضوع مطالعات میان رشته‌ای^۱ دامن زده است. در مطالعات میان رشته‌ای مرزهای محدود یک علم درنوردیده می‌شود و حیطه یا موضوعی خاص از جنبه‌های علوم مختلف بررسی می‌شود. با وجود اهمیت مطالعات میان رشته‌ای در سرتاسر جهان و گرایش پژوهشگران به آن، متأسفانه در این زمینه، فعالیت چشمگیری در داخل کشور صورت نگرفته است.

از جمله موضوعات میان رشته‌ای که علی‌رغم محتوای غنی آن، از توجه و تأمل مغفول مانده مباحث مرتبط با دین اسلام و به طور اخص علوم قرآنی است. با وجود ظرفیت‌های بی‌شماری که قرآن مبین در جهت کنکاش در علوم مختلف فراهم کرده است، اما عدم توجه به آن و یا سطحی‌نگری

نسبت به آن معضلی است که پیش از همه، مسلمانان باید نسبت به آن پاسخگو باشند. بدون شک قرآن، این منبع لایتناهی، ظرفیت‌های بی‌شماری برای تأمل در خود دارد که می‌توان از جنبه‌های مختلف به آن پرداخت، لذا عدم توجه به این حوزه به‌ویژه از سوی مسلمانان به عنوان خادمان و امانتداران قرآن کوتاهی در حق آن قلمداد می‌شود.

قرآن کریم به عنوان منبعی اصیل و وحیانی که تمامی علوم در جهت سعادت و رستگاری انسان را در خود جای داده (و به تعبیر خود «تینانا لکل شیء» نازل شده است) در برگیرنده علوم و حوزه‌های متعددی است که شاید بتوان یکی از اصلی‌ترین حوزه‌های آن را سلامت (از ابعاد مختلف روانی، جسمانی، اجتماعی و معنوی) دانست. اهمیت موضوع سلامت در جامعه سبب شده است تا این حیطه از جنبه‌های مختلف مورد بررسی قرار گیرد. در این بین آیات قرآن و احادیث نیز از موضوع سلامت غافل نمانده و هریک به نحوی به آن اشاره داشته‌اند.

شناسایی مباحث مرتبط با سلامت در قرآن و انجام مطالعات میان‌رشته‌ای بین این دو نیازمند روش‌شناسی دقیق و انجام پژوهش با روش علمی است. در این راستا گام نخست پژوهش شناخت منابع و مآخذ مربوطه است. امروزه کتاب‌شناسی و مأخذشناسی به عنوان یک ضرورت مطرح شده به صورت یک رشته آموزشی و تخصصی تعریف شده است. مأخذشناسی این امکان را برای محققان فراهم می‌کند تا ضمن شناخت منابع گذشته و عدم انجام فعالیت‌های موازی و آشنایی با عناوین، آثار، مراجع و منابع مختلف با موضوع مورد بحث، آن بخش از تحقیق که در گذشته مورد بحث قرار نگرفته را نمایان سازند و اهم تلاش خود را برای آشکارسازی زوایایی از دانش که از نگاه گذشتگان فرومانده است، معطوف سازند. از این رو آثار و فعالیت‌های موجود در زمینه قرآن و سلامت نیز نیازمند شناسایی و معرفی است. مطالعات و بررسی‌های فراوانی پیرامون این موضوع صورت گرفته است که در این مطالعه تلاش شد که این منابع تا حد امکان معرفی شوند.

۲. روش کار

در بررسی پیشینه فعالیت‌های میان‌رشته‌ای مرتبط با قرآن و سلامت، آثاری جستجو شد که کلید واژه قرآن و یکی از حوزه‌های سلامت در عنوان آن‌ها به کار رفته باشد. به همین منظور از کلیدواژه‌های کلی دیگر از جمله، اسلام، دین، معنویت و ... که بسیار گسترده بوده و احصاء آن‌ها فرایندی دشوار و زمان‌بر است، خودداری شد. همچنین به منظور امکان استفاده خوانندگان از منابع قابل دسترس، آثاری که بیش از سی سال از زمان انتشار آن‌ها می‌گذشت، از بررسی کنار گذاشته شد. آثار معرفی شده از پایگاه‌های اینترنتی معتبر داخلی و خارجی (از جمله، SID، noormags، Amazon، proQuest، science direct، magiran) و همچنین منابع چاپی استخراج شده است. در دسته‌بندی مطالب بر اساس منطقه جغرافیایی عمل شد. به این صورت که منابع موجود اعم از مقاله و کتاب بر اساس انتشار آن‌ها به زبان لاتین، عربی و فارسی معرفی می‌شوند. همچنین پیش از معرفی منابع معرفی شده توضیحاتی ارائه خواهد شد.

۱،۲. آثار منتشر شده به زبان لاتین

فعالیت‌ها و تألیف‌های انجام شده در حوزه قرآن و سلامت در غرب عمدتاً مربوط به اواخر قرن بیستم و به ویژه سی سال اخیر است. البته توجه به اسلام و ارتباط بین اصول و موازین آن با سلامت انسان و طب از ریشه‌ای کهن برخوردار است، اما بررسی قرآن به طور جزء و سلامت چندان مسبوق به سابقه نیست. بیشتر فعالیت‌های انجام گرفته در سطح جهان عمدتاً توسط پژوهشگران آلمانی و فرانسوی و در قالب کتاب انتشار یافته است. با توجه به اینکه اغلب مقالات منتشر شده در ارتباط با قرآن و سلامت در کشورهای غربی توسط پژوهشگران منطقه صورت می‌پذیرد و ذکر این آثار در صفحات بخش‌های مربوط به وضعیت منطقه به میان آمد لذا از بیان مجدد آنها در این قسمت چشم‌پوشی می‌شود.

از دیگر فعالیت‌های صورت گرفته راه‌اندازی پایگاه‌های اطلاع‌رسانی با محورهای قرآنی و اسلامی است. از جمله این پایگاه‌ها می‌توان به پایگاه معجزات قرآن^۱ اشاره کرد. محور اصلی این سایت همان‌طور که از نام آن نیز مشخص است پیرامون معجزات قرآنی است. زبان اصلی سایت فرانسوی است اما دیگر زبان‌ها از جمله انگلیسی، اردو و چینی را هم شامل می‌شود. در پایگاه معجزات قرآنی فیلم‌ها، کتاب‌ها و مقالات متعددی در ارتباط با قرآن و معجزات آن وجود دارد. از بخش‌های مهم این سایت می‌توان به معجزات و اشاره‌های قرآن در ارتباط با تغذیه و سلامت اشاره کرد.

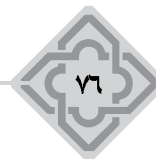
در کشورهای غربی از اواخر قرن بیستم شاهد انتشار مقالاتی در زمینه قرآن و سلامت (طب) بوده‌ایم. تا اواخر قرن ۲۰ نگاه غالب به قرآن و مفاهیم دینی عمدتاً نگاه درمانی و پزشکی بوده است. انتشار مقاله‌ها و کتاب‌هایی با موضوعات سلامت جسمانی خود مبین همین موضوع است. در این دوره و در سال‌های بعد از آن و با رشد دانش بشر در زمینه تغذیه و تأثیر آن بر سلامت، علاقه‌مندی‌ها به کشف و شناسایی اسرار مواد خوراکی ذکر شده در قرآن و حدیث نیز بیشتر شد. همچنین با توجه به نیاز افراد جامعه به منبع و مرجعی پزشکی - دینی که با ارائه راهکارهای پیشگیرانه، سلامت آنان را تضمین کرده و مانع از بروز بیماری‌های احتمالی شود، توجه به کتاب‌های منتشر شده در این حوزه با استقبال خوبی همراه بود. احتمالاً همین موضوع نیز گرایش نویسندگان به نگارش کتاب‌هایی از این دست را توجیه می‌کند.

با این وجود به نظر می‌رسد توجه بیش از حد به مباحث پزشکی در قرآن، سبب مغفول ماندن دیگر حیطه‌های سلامت شده است. به گونه‌ای که مباحث مرتبط با سلامت روان و یا سلامت معنوی و دیگر مؤلفه‌های سلامت از سابقه طولانی برخوردار نیست و اندک فعالیت‌های صورت گرفته مربوط به چندسال اخیر است. به همین جهت لزوم توجه به مؤلفه‌های مختلف سلامت و تلاش در جهت شناسایی موارد مغفول مانده و بهره‌مندی کافی از آیات و حیاتی کلام حق در زمینه‌های مرتبط احساس می‌شود.

با توجه به آنچه که مطرح شد به نظر می‌رسد در سالهای آتی و با توجه به اینکه بیشتر پژوهشگران

حوزه قرآن و سلامت در جوامع غربی از کشور ما و دیگر کشورهای اسلامی هستند، روند توجه به حوزه‌های سلامت روان که در کشور ما نیز رونق پیدا کرده به خارج از مرزها نفوذ خواهد کرد. احتمال بروز این فرایند از دو جنبه قابل بررسی است. نخست اینکه توجه به موضوع سلامت روان و تأثیر آن بر تمام ابعاد زندگی بشر (از جمله بعد فیزیکی) در سال‌های اخیر افزایش یافته است. انتشار جدیدترین نسخه از راهنمای تشخیصی اختلالات روانی (DSM-5) و استقبال جامعه علمی از آن خود بیانگر این حقیقت است. از سویی حیطه سلامت روان و انجام پژوهش در آن شاید از نظر اقتصادی به صرفه‌تر و از نظر سهولت اجرای پژوهش عملی‌تر باشد. بدیهی است انجام پژوهش‌هایی که نیازمند تجهیزات پزشکی پیشرفته برای آزمایش و نمونه‌گیری هستند برای بسیاری از پژوهشگران امری غیرممکن و پرهزینه است. افزون بر این، احتمال خطرات مرتبط با این نوع پژوهش‌ها به قوت خود باقی است. با این حال به نظر می‌رسد که توجه به جنبه‌های پزشکی هماهنگ با جنبه‌های روانی پیش خواهد رفت. در ادامه بخشی از مهمترین آثار منتشر شده مشاهده می‌شود.

- Abbasi, A. H. (n.d). The Quran and mental hygiene. Karachi: technical printers.
- Ahmed, M. (1996). Health and healing in the Qur'an. Kano: Triumph Pub. Co.
- Athar, S. (1989). Islamic medicine. Karachi: pan-Islamic Publishing House.
- Balogun, S. U. (1988). Hygiene and food in the light of the glorious Qur'an and the Sunnah. Ilorin: Department of Religions, University of Ilorin.
- Djumayl, A. (2002). La medicine a' la lumiere du coran, ou, l' esprit de la medicine en islam. Alger: Editions Raihana.
- Hynzal, N. (2001). Book of healing: Qur'anic healing, Healing through knowledge, spiritual healing. Karachi: Danishgah-I Khanah-I Hikmat, Idarah-i-Arif.
- Opitz, K. (2012). Die Medizin im Koran. Stuttgart: F. Enke vol 3.
- Perho, I. (2003). Medicine and the Quran. Encyclopaedia of the Quran. New York & Koln: E. J. Brill, vol. 3, pp. 349-367.
- Sawi, A. J. (1992). Proposed medical research projects derived from the Quran and the sunnah. Makkah: Muslim World League press.
- Taha, A. (1993). Medicine in the light of the Qur'an and Sunnah. London: Ta-Ha Publishers.
- Hussain, F. (2013). Heart-talk: considering the role of the heart in therapy as evidenced in the Quran and medical research. Journal of Religion and Health, Dec, 52(4); 1203-1210.
- Khedher, M. Z. (1992). Medical References in the holy Quran. Journal of Islamic medical association of North America. Vol. 24, Abstract No. 32, p.122.
- Ahmad, A. (1999). Pathology of the heart in the Quran: a metaphysico-pathological explanation. Intellectual discourse (Selangor, Malaysia); 7; 79-89.

- Ammer, S. (1996). La medicine dans le Coran et dans la tradition du prophete Muhammad. Le medicine autemps des califes: a l'ombre d'avicenne. Paris: institute du monde arabe, 37-39.
- Loukas, M., Saad, Y., Tubbs, R. S., Shoj, M. M. (2010). The heart and cardiovascular system in the Qur'an and Hadeeth. *International Journal of Cardiology*, 140(1), 19-23.
- Ouadri, A.A. (2011). The Noble Quran and Psychotherapy. Abstracts of the 3rd Congress of Asian Psychiatry, Volume 4, Supplement 1.
- Asman, O. (2008). Quranic healing for spiritual ailments: between tradition, religious law and contemporary law. *Medicine and Law*, 27; 259-284.
- Elkadi, A. (1985). Healt and healing in the Qur'an. *The American journal of Islamic social sciences*. 2, 291-296.
- Hussain, W. (1992). Post-mortem examination: the Qur'anic view. *Hamdard Islamicus*, 15, 85-92.
- Rubio Rico, L., & Maria a. (2006). Los conceptos de salud y enfermedad contenidos en el Cor'an. *Cultural de los cuidados: revista de enfermeria y humanidades*, 20, 122-128.
- Geels, A. (1997). The function of the Koran and psychology of religion. *International journal for the Psychology of Religion*, 7, 237-240.
- Owens, J., & Sami, W. (2015). The role of the Qur'an and sunnah in oral Health. *Journal of Religion and Health*, 1-14.
- Aboul-Enein B. H. (2014). Health-Promoting Verses as mentioned in the Holy Quran. *Journal of Religion and Health*, 1-9.
- Abdel, H., & Nagwa, H. A. (1986). Skin diseases mentioned in Holy Quran and sunna. *Islamic World Medical Journal*, 2, 58-59.
- Muhammad, N., Muhammad, N., & Rahman, S. (2013). The Qur'anic Statements on Blood and Flesh and Medical Science. *Al-Idah* 26, 61-72.

۲،۲. آثار منتشر شده به زبان عربی

اکثر آثار منتشر شده به زبان عربی به بحث اعجاز و شگفتی‌های آیات قرآن کریم در رابطه با سلامت و به ویژه سلامت جسمانی و حیطه پزشکی اختصاص دارند. در واقع به نظر می‌رسد در کشورهای عرب زبان منطقه این حیطه با اقبال بیشتری مواجه است. پژوهشگران این کشورها با برخورداری از مزیت زبان عربی به عنوان زبان قرآن، پیشگام مطالعات پزشکی و سلامت در حوزه قرآن هستند در نتیجه همزمان با گسترش نظریه‌های مربوط به سلامت و با توجه به اقبال جوامع

بین‌المللی به مباحث مرتبط با سلامت و پزشکی؛ شناسایی و معرفی جلوه‌های اعجاز قرآن و حدیث در زمینه پزشکی از سوی آنان می‌توانست موجب توجه و گرایش سایر جوامع به دین اسلام شود. به بیان دیگر می‌توان انتشار کتب و مقالات پزشکی مختلف در زمینه قرآن و پزشکی را نوعی تبلیغ و ترویج اسلام دانست.

آنچه که در چشم انداز ده سال آتی پژوهش‌های قرآن و سلامت کشورهای منطقه می‌توان انتظار داشت شناسایی و معرفی جنبه‌های پنهان آیات قرآن و احادیث است. به بیان دیگر با توجه به رشد و شکوفایی هرروزه در حوزه‌های سلامت، تقاضا به سوی منابع و اطلاعات جدید پیش خواهد رفت و استفاده از اطلاعات پیشین چندان مورد توجه نخواهد بود؛ لذا به نظر می‌رسد مطالعات و پژوهش‌های ده سال آتی در کشورهای منطقه، از جهتی به دلیل تلاش در جهت گسترش و رواج دین اسلام در دنیا و از جهت دیگر به دلیل همگامی علمی با رقبای خود در کشورهای غربی، به سمت کشف و شناسایی اعجاز نوین قرآنی در حیطه پزشکی و یا در حیطه‌های دیگر سلامت سوق پیدا کند. پژوهشگران عرب‌زبان غالب مقالات خود را به زبان انگلیسی و در مجلات بین‌المللی انتشار داده اند لذا در این بخش تنها برخی از کتاب‌های تالیف شده به زبان عربی معرفی می‌شوند.

دیاب، عبدالحمید و قرقوز، احمد (۱۴۰۴ ق). مع الطب فی القرآن الکریم. دمشق: مؤسسه علوم القرآن، الطبعة السابعة.

سعید، عبدالله عبدالرزاق (۱۹۸۵ م). الاعجاز الطبی فی القرآن والاحادیث النبویه الرطب والنخلة. جدة: دار السعودية للنشر.

سید الجمیلی (۱۹۸۷ م). الاعجاز الطبی فی القرآن. بیروت: دار مکتبه الهلال.
شمسی پاشا، حسان (۱۴۱۱ ق). النومو الرق و الاحلام بین الطب و القرآن. جدة: دار المناره للنشر و التوزیع.
عبدالرضا علی، صادق (۱۴۱۱ ق). القرآن و الطب الحدیث. بیروت: دارامورخ العربی.
عبدالعزیز، محمد کمال (بی‌تا). الاعجاز الطبی فی خلق الانسان (دراسة فی الانف والاذن والحنجرة فی ضوء الطب وعلوم القرآن و الحدیث). القاهرة: مکتبه ابن سینا.

۳.۲. آثار منتشر شده به زبان فارسی

به نظر می‌رسد آنچه که در کشور ما انجام می‌شود متفاوت از پژوهش‌های قرآن و سلامت در سطح جهان است. برای مثال محور مطالعات صورت گرفته در کشور مبتنی بر حوزه سلامت روان است تا مباحث طب و پزشکی؛ و محدود تألیفات موجود به دانشنامه‌های پزشکی حوزه قرآن و طب اختصاص دارد. به نظر می‌رسد آنچه که بیش از هر چیز پژوهش‌های داخلی را به این سمت سوق داده، سهولت اجرای چنین مطالعاتی است. بی‌شک انجام پژوهش با استفاده از چند ابزار روان‌شناسی و سلامت روان بسیار ساده‌تر از انجام پژوهش‌های آزمایشی در محیط‌های آزمایشگاهی است. به همین دلیل در ایران پژوهش‌های مرتبط با سلامت روان از جمله استرس، افسردگی، اضطراب و ... در رأس مطالعات میان‌رشته‌ای قرار دارد، اما آنچه که به نظر می‌رسد چشم انداز ده سال آینده مطالعات

قرآن و سلامت در کشور را تشکیل دهد در چند بخش می‌توان پیش‌بینی کرد:
 (۱) تشکیل و گسترش پژوهشکده‌ها و مؤسسات پژوهشی که با توجه به نیازهای جامعه و با محوریت قرآن و سلامت به تولید محتوای علمی (تألیف کتاب، انتشار مقالات و مجلات، پاسخگویی به نیازها و ...) می‌پردازند.

(۲) ورود به حیطه‌های کمتر کار شده و ناشناخته سلامت و تمرکز بر آنهاست؛ حیطه‌هایی که در سالیان اخیر مورد مطالعه قرار نگرفته‌اند.

(۳) اما بخش سوم که به نظر می‌رسد در سالیان آتی از اقبال بیشتری برخوردار باشد مباحث مربوط به مداخلات قرآنی در حیطه سلامت است. به بیان دیگر انتشار و گسترش دانش نظری نیاز به عملیاتی سازی آن دارد، لذا تأکید پژوهش‌ها از مطالعات توصیفی صرف به سمت مداخله و تغییر در روند موجود پیش خواهد رفت. البته این مداخلات از پیش و با انجام پژوهش‌هایی از جمله «تأثیر صوت قرآن بر... و یا تأثیر دعا و نیایش بر...» آغاز شده‌اند، اما توجه به ماهیت زیبایی‌شناختی و یا تأثیرات صوری قرآن به‌مانند گذشته با استقبال مواجه نمی‌شود و این خود نشان دهنده آن است که در آینده نیازمند مداخلاتی با محتوای پژوهش‌های تجربی و نیمه تجربی در این حوزه هستیم.

بقایی، احمدعلی (۱۳۹۳). آیات قرآن مجید در باب سلامت روان، تغذیه انسان و گیاهان. تهران: نشر میرداماد.

بیگلری، ابهری، مریم (۱۳۸۸). اعجاز قرآن در علم پزشکی: بهداشت و درمان در قرآن و احادیث. تهران: رهپویان خرد.

بیگلری، مرتضی (۱۳۸۵). قرآن و بهداشت غذایی. قم: انتشارات روح.

جاوید، عسگر (۱۳۸۷). سلامت روان از دیدگاه قرآن. اردبیل: یاوریان.

خدادادی سنگتراشی، سید عابدین (۱۳۹۴). موانع سلامت روان از دیدگاه قرآن. تهران: نشر اراده.

خدادادی، جمشید (۱۳۹۳). پانزده روز تا سلامتی (بازخوانی آیات مربوط به تغذیه‌ی انسان در قرآن کریم). تهران: انتشارات صدای سینا.

خراسانی، ابوالفضل (۱۳۸۴). بهداشت زندگی در پرتو قرآن، احادیث و علم روز. قم: عرش اندیشه.

خلاصه مقالات دومین همایش سراسری قرآن‌پژوهی و طب با تأکید بر ارتقاء سلامت از دیدگاه قرآن، زنجان، اسفندماه ۱۳۹۰. دانشگاه علوم پزشکی و خدمات بهداشتی درمانی استان زنجان.

دریایی، محمد رسول (۱۳۹۴). دانستنی‌های بهداشت، تغذیه، سلامت در نگاه قرآن و احادیث معصومین (ع) با دیدگاه علم روز. تهران: انتشارات قلم.

دلشاد نوقایی، علی (۱۳۹۱). مجموعه مقالات همایش ملی: قرآن‌پژوهی و سلامت (با محورهای جسمی، اجتماعی، روحی روانی، اقتصادی). تهران: انتشارات پانا.

دیاب، عبدالحمید و قرقوز، احمد (۱۳۷۰). طب در قرآن. ترجمه: علی چراغی. تهران: انتشارات حفظی.

رضایی، حسن رضا (۱۳۸۴). آموزه‌های تندرستی در قرآن. قم: عطر آگین.

- رضایی، حسن رضا (۱۳۸۸). شگفتی‌های پزشکی در قرآن. قم: پژوهش‌های تفسیر و علوم قرآن.
- عباس نژاد، محسن (۱۳۹۰). قرآن، روانشناسی و علوم تربیتی. خراسان رضوی: بنیاد پژوهش‌های قرآنی حوزه و دانشگاه.
- قدیری، مینا (۱۳۹۴). قرآن کتاب سلامت: پژوهشی در صحت و مرض از دیدگاه قرآن. البرز: انتشارات پرهیب.
- کولیوند، پیر حسین؛ کاظمی، هادی؛ بهرامی، فاضل؛ رضانی فرانی، عباس و دادفر، محبوبه (۱۳۹۲). درآمدی بر بهداشت روان سالمندان از دیدگاه قرآن و حدیث. تهران: میرماه.
- مقزی، محمد (۱۳۹۰). نقش دین و رفتارهای دینی در بهداشت و سلامت روان با اقتباس از آیات قرآن، روایات معصومین (ع) و یافته‌های علمی پژوهشگران. خراسان رضوی: پرستاران جوان.
- نجاتی، محمد عثمان (۱۳۹۱). قرآن و روانشناسی. ترجمه: عباس عرب. خراسان رضوی: بنیاد پژوهش‌های اسلامی.
- نیکبخت نصرآبادی، علی رضا (۱۳۷۸). استعانت از قرآن کریم در شفای جسمانی. تهران: نشر قبله.
- یوسفی مصری، زهرا (۱۳۹۲). راهکارهای قرآن و روانشناسی امروز برای حل مشکلات روانی، افسردگی، اضطراب، هراس، وسواس. تهران: حافظ نوین.
- ابراهیمی، ابراهیم (۱۳۸۹). سلامت و رنجوری روان از منظر قرآن کریم. مجله دانشگاه علوم پزشکی اراک، ۱۳(۵)، ۹-۱.
- احمدی فر، مصطفی (۱۳۸۸). ازدواج و تأمین بهداشت روانی از نگاه قرآن و حدیث. کوثر، ۳۳، ۹-۱۶.
- رضایی اصفهانی، محمدعلی و احمدی فر، مصطفی (۱۳۹۱). بهداشت روانی اخلاقی در اجتماع از منظر قرآن و حدیث. فصلنامه حسنا، ۱۳، ۱۶۹-۱۹۹.
- احمدی فراز، مهدی؛ ریسی، نگار؛ موسوی زاده، روح اله و سلیمان، قادری (۱۳۹۳). تأثیر مداخله معنوی گروهی مبتنی بر قرآن و نیایش بر سلامت معنوی بیماران مبتلا به سرطان. مجله دانشکده پزشکی اصفهان، دوره ۳۲، شماره ۳۲۰، ۲۴۵۴-۲۴۶۳.
- احمدی، فریبا (۱۳۹۱). میکروب در قرآن و راه‌های مقابله با آن. همایش ملی قرآن و علوم پزشکی، دانشگاه علوم پزشکی مشهد.
- اسماعیل زاده، صدیقه؛ قلی زاده پاشا، نرگس؛ حسین پورحیدری، فاطمه و گلرخ تبارامیری، معصومه (۱۳۹۱). خلقت انسان، رشد و نمو جنین از دیدگاه قرآن و علوم زیستی. مجله علمی پژوهشی دانشگاه علوم پزشکی بابل، ۱۵(۱)، ۲۱-۲۷.
- اسماعیلی، مصطفی؛ فیروزی، رضا و معتمدی، عبدالله (۱۳۹۲). مفهوم شناسی سلامت از دیدگاه قرآن و حدیث. فصلنامه فقه پزشکی، ۱۶، ۴۵-۶۶.
- آقاجانی، محمد و میرباقر، ندا (۱۳۹۳). بررسی رابطه بین انس با قرآن و سلامت روان در دانشجویان پرستاری. اسلام و سلامت، ۱(۴)، ۷-۱۳.
- امیری، نجمه؛ خالداری، فاطمه و خانجانی، نرگس (۱۳۹۳). دیدگاه قرآن در مورد عوامل خطر بیماری‌های غیر واگیر. طب و تزکیه، ۲۳(۳)، ۸۷-۱۰۰.

انتظاری، مسعود (۱۳۹۰). دیدگاه قرآن در مورد نقش خانواده در بهداشت روانی افراد. کنگره قرآن پژوهی و طب، دانشگاه علوم پزشکی اردبیل.

انجمنی، فریبا (۱۳۸۳). قرآن و علوم پزشکی. مجله رشد (آموزش قرآن)، ۷، ۲۷-۳۱.

بابایی، پروین و بصیری، هادی (۱۳۹۱). عوامل مؤثر در ایجاد سلامت روانی از دیدگاه قرآن کریم. فصلنامه مطالعات معرفتی در دانشگاه اسلامی، ۱۶(۴)، ۷۰۹-۷۳۰.

بهرامی، فاضل و رمضانی فرانی، عباس (۱۳۸۸). بهداشت روان سالمند در قرآن و حدیث. نشریه سالمند، ۴(۱۱)؛ ۷۰-۸۳.

بیطرفان، فاطمه سادات و صدیقی ارفع، فریبرز (۱۳۹۳). سلامت معنوی از منظر قرآن و صحیفه سجادیه. معرفت، ۲۰۵، ۳۹-۵۶.

بیگم سیاهپوش، مرضیه (۱۳۹۱). شش اصل ضروری طب سنتی ایرانی (سنت ضروریه) در حفظ سلامتی، از منظر قرآن. قرآن و طب، ۱۱۹-۱۲۵.

تورجی، معصومه (۱۳۹۰). سلامت معنوی از دیدگاه قرآن کریم. مجله یاران امین، ۷۰، ۲۶-۲۷.

تیرگر، آرام؛ حبیب زاده، یاسمن و یدالله پور، محمد هادی (۱۳۹۳). وضعیت بهره‌گیری از قرآن و نهج البلاغه در بروندادهای علمی حوزه علوم پزشکی. اسلام و سلامت، ۱(۲)، ۲۲-۲۶.

عاشوری، جمال (۱۳۹۳). رابطه امید، شادکامی و جهت‌گیری مذهبی با سلامت معنوی مریبان قرآن. مجله پژوهش‌های میان‌رشته‌ای قرآن کریم، ۱۰، ۹۱-۱۰۲.

حمیدزاده اربابی، یوسف (۱۳۸۹). معنا و مفهوم صحت، سلامت، عافیت، سلام و شفا و مصادیقی از آنها در قرآن و ادعیه. اولین همایش ملی سلامت از دیدگاه قرآن کریم با محوریت سوره کهف. حیدری، محمدصادق؛ یدالله پور، محمد هادی؛ حسینی، زینب السادات و بصیرت، زهرا (۱۳۹۳).

بررسی تطبیقی اهمیت شیر مادر از دیدگاه قرآن و دانش پزشکی. اسلام و سلامت، ۱(۳)، ۶۹-۷۷.

حیدری، محمدصادق؛ یدالله پور، محمد هادی؛ حسینی، زینب السادات و بصیرت، زهرا (۱۳۹۳).

بررسی تطبیقی اهمیت شیر مادر از دیدگاه قرآن و دانش پزشکی. اسلام و سلامت، ۱(۳)، ۶۹-۷۷.

خاکپور، حسین؛ حسومی، ولی‌اله؛ گلی، مهرناز و ایرانمنش، اسما (۱۳۹۲). کارکردهای تربیتی امید و نقش آن در سلامت روان از دیدگاه قرآن. اخلاق زیستی، ۳(۱۰)، ۵۹-۹۰.

خاکپور، حسین؛ رواق، مرضیه؛ سالاری، اسلام و قربان زاده، عباس (۱۳۹۴). راه‌های مقابله با روان‌پریشی از نگاه قرآن و روایات. مجله پژوهش در دین و سلامت، ۱(۳)، ۵۰-۶۰.

خدایار، دادخدا و قائمی، مهدی (۱۳۹۱). نگاهی قرآنی به کارکردهای تربیتی توکل و نقش آن در سلامت معنوی (بهداشت روان). فصلنامه اخلاق پزشکی، ۶(۲۲)، ۵۵-۹۱.

خدائی مجد، وحید و بخشعلی، ارسطو (۱۳۹۴). تحلیل روان‌شناختی مؤلفه‌های اعتقادی مؤثر بر سلامت از منظر قرآن کریم. فصلنامه تحقیقات کیفی در علوم سلامت، ۱۳، ۹۷-۱۱۷.

خواجه بیشک، یاسر و پیاوه، لاله (۱۳۹۳). انار: دیدگاه قرآن کریم و مروری بر اثرات سلامت بخش آن از نظر علم تغذیه. مجله طب سنتی اسلام و ایران، ۵(۴)، ۳۱۰-۳۲۱.

- دانشگر، مجید (۱۳۸۸). بهداشت زناشویی و مسائل جنسی از دیدگاه قرآن و طب. فصلنامه اخلاق پزشکی، ۳(۹)، ۷۳-۹۲.
- رجب نژاد، محمدرضا (۱۳۹۰). بایسته‌هایی در تفسیر علمی قرآن در موضوع طب. قرآن و طب، ۳(۳)، ۴۹-۵۲.
- رجب نژاد، محمدرضا؛ رجب نژاد، سعید؛ رستگار فاطمه و نیک نژاد، شهریار (۱۳۹۰). بررسی نقش کارکردهای خواب در سلامت آدمی از منظر قرآن کریم. قرآن و طب، ۲(۱)، ۳۶-۴۲.
- رضایی، حسن رضا (۱۳۸۷). اهداف و روش‌شناسی آیات پزشکی. قرآن و علم، ۲، ۴۱-۶۶.
- روشن، فرشته و خزاعی، مجید (۱۳۹۱). سلامت روان از دیدگاه قرآن. مطالعات قرآنی، ۳(۱۲)، ۷۹-۹۷.
- زاهدی، مهدی و غلام‌دخت، سمیرا (۱۳۹۰). حمایت از طب سنتی با تمسک به آیات قرآنی و مبانی فقهی. مجله پژوهش‌های حقوقی، ۱۹، ۸۷-۱۱۰.
- زکوی، علی اصغر؛ مرزبند، رحمت‌الله و جلاهی، حسین (۱۳۹۲). بررسی مبانی انسان‌شناختی سلامت معنوی در قرآن. پژوهش‌نامه معارف قرآنی، ۳(۱۲)، ۴۷-۶۰.
- سلیمانی ابهری، هادی و سلیمانی ابهری صدیقه (۱۳۹۳). موضع علم و قرآن درباره «خودپنداره» و «حرمت خود» و تأثیر آن بر سلامت جسم. مجله علمی دانشگاه علوم پزشکی زنجان، ۲۲(۹۰)، ۱-۱۲.
- سمیع قهفرخی، بتول؛ رفیعی وردنجانی، لیلا و پروین، ندا (۱۳۹۱). سلامت روان از نظر قرآن کریم. همایش ملی قرآن و علوم پزشکی.
- شمسی، محسن؛ بیاتی، اکرم؛ جهانی، فرزانه و فرهنگ‌نیا، لیلا (۱۳۹۰). بررسی تأثیر آوای قرآن کریم بر استرس درک شده کارکنان دانشگاه علوم پزشکی اراک. دانشور، ۱۹(۹۵)، ۳۵-۴۴.
- صادقیان، احمد (۱۳۸۷). قرآن و بهداشت روان. قرآن و علم، ۲، ۶۹-۹۰.
- صیفوری، ویدا و اسماعیلی، میترا (۱۳۸۸). سلامت روان از دیدگاه قرآن. بینات، ۳، ۱۸۸-۲۴۴.
- طباطبایی، سید محمد و حسین پور، محمد حسن (۱۳۸۸). تأثیر مبانی هستی‌شناسی قرآنی بر افزایش سلامت روان. پژوهشنامه علوم و معارف قرآن کریم، ۴، ۱۱۷-۱۳۲.
- عبد خدایی، محمد سعید (۱۳۷۶). بنیادهای بهداشت روانی در رهنمودهای قرآن کریم. مطالعات اسلامی، ۳۷-۳۸، ۲۱۳-۲۳۴.
- عطاری، محمدعلی؛ ساجدی، پروین و حیدری، سیدمرتضی (۱۳۷۹). بررسی تأثیر آوای قرآن بر کاهش اضطراب و ثبوت علایم حیاتی بیماران قبل از القا بیهوشی. طب و تزکیه، ۳۷، ۹۱-۹۴.
- علایی، حسین و رضایی، حسن رضا (۱۳۹۰). شگفتی‌ها و اعجازهای پزشکی در قرآن. قرآن و علم، ۱(۸)، ۱۷۳-۲۰۳.
- علایی، حسین و رضایی، حسن رضا (۱۳۸۸). بررسی تناقض آیات طبی با علوم پزشکی. قرآن و علم، ۴، ۶۵-۹۴.
- علایی، حسین و رضایی، حسن رضا (۱۳۹۲). مبانی بهداشت و سلامت در قرآن. قرآن و علم، ۱۲، ۱۴۴-۱۲۵.

- علیرضایی، فاطمه (۱۳۹۲). شاخصه‌های سلامت روان از دیدگاه قرآن. نامه‌ی جامعه، ۸(۱۰۵)، ۲۸-۳۳.
- غفاری، فرزانه (۱۳۹۳). تغذیه سالم از نگاه قرآن. مجله علمی دانشگاه علوم پزشکی زنجان، ۲۲(۹۰)، ۱۰۷-۱۰۹.
- غلامرضا میرزایی، محمود (۱۳۸۸). شفا از منظر قرآن. اخلاق پزشکی، ۳(۹)، ۱۱۱-۱۲۲.
- فتحی، مهدی و جودی، مرجان (۱۳۹۱). قرآن و سلامت روان: نقش یقین در سلامت روان. همایش ملی قرآن و علوم پزشکی، دانشگاه علوم پزشکی مشهد.
- قوسیان مقدم، محمدحسن و مرادی، محمد (۱۳۹۰). تأثیر مصرف مشروبات الکلی بر سلامت انسان از دیدگاه قرآن کریم و طب نوین. قرآن و طب، ۵۳-۶۱.
- قوسیان مقدم، محمدحسن و ملکی، مریم (۱۳۹۰). بررسی تأثیر گوشت خوک بر سلامت انسان از دیدگاه قرآن و طب. دو ماهنامه دانشگاه علوم پزشکی اراک، ۱۰۷-۱۱۶.
- کریمی سبزواری، زهرا (۱۳۸۸). بهداشت و طب در پرتو آیاتی از قرآن مجید. فصلنامه اخلاقی پزشکی، ۹، ۱۱-۴۶.
- کیمیایی، سید علی؛ خادیمان، حسین و فرهادی، حسن (۱۳۹۰). حفظ قرآن و تأثیر آن بر مؤلفه‌های سلامت روان. جامعه شناسی زنان، ۲(۴)، ۱-۲۰.
- گلپور، منیره؛ مصطفی زاده، امرالله و خراسانی، حمیدرضا (۱۳۹۳). روزه‌داری و سیستم ایمنی از منظر قرآن مجید و احادیث. اسلام و سلامت، ۱(۳)، ۶۱-۶۸.
- محتشم امیری، زهرا و جعفری شکیب، عباس (۱۳۸۸). نمونه ای از طب پیشگیری در آموزه‌های قرآن. اخلاق پزشکی، ۳(۹)، ۹۲-۱۱۰.
- مرزبند رحمت اله و زکوی، علی اصغر (۱۳۹۱). شاخص‌های سلامت معنوی از منظر آموزه‌های وحیانی. فصلنامه اخلاق پزشکی، ۶(۲۰)، ۶۹-۹۹.
- مرعشی، سید علی (۱۳۸۳). بهداشت روانی در قرآن. مجله نقد و نظر، ۳۵ و ۳۶، ۲-۱۶.
- معاضدی، کاظم و اسدی، عبدالله (۱۳۹۱). بررسی روش‌های حفظ سلامت روان از منظر قرآن کریم. مجله دانشگاه علوم پزشکی اردبیل، ۱۲(۱)، ۸۵-۹۶.
- مهدی خانلو، مهدی (۱۳۹۱). توصیه‌های تغذیه‌ای قرآن و تأثیر آن بر سلامت. فصلنامه تاریخ پزشکی، ۴(۱۲)، ۱۰۵-۱۴۰.
- موسوی نسب، سید محمدصادق (۱۳۸۴). قرآن، تربیت، رویکرد سلامت. اسلام و علوم اجتماعی، ۱(۱)، ۳۹-۶۶.
- میرباقر آجریز، ندا و رنجبر، نرگس (۱۳۸۹). تأثیر آوای قرآن کریم بر میزان اضطراب مادران قبل از عمل سزارین: کارآزمایی بالینی تصادفی شده. مجله دانشگاه علوم پزشکی قم، ۴(۱۳)، ۱۵-۱۹.
- میریان، سیداحمد؛ حسن زاده، رمضان؛ حسینی، سیدحمزه و سخائی، سیده خدیجه (۱۳۹۱). رابطه انس با قرآن و سلامت روانی. مجله علمی پژوهشی دانشگاه علوم پزشکی بابل، ۱۵، ۶۶-۷۱.
- نادری غفیف، احمد (۱۳۹۴). آموزه‌های بهداشت و سلامت روان از دیدگاه قرآن و عترت. مجله

پژوهش علوم انسانی، ۱۶(۳۷)، ۱-۲۸.
نرگسی خرم آباد، نرگس (۱۳۹۰). ابعاد حقوق بیماران از منظر قرآن کریم و سنت اسلامی. فقه پزشکی، ۴-۳(۱۰-۹)، ۱۱-۳۵.
نورمحمدی، محمدرضا؛ مردان پورشهرکردی، الهام و راستی، مریم (۱۳۹۰). قرآن و راهکارهای معنوی جهت تأمین بهداشت روانی انسان‌ها. کتاب‌قیم، ۲(۲)، ۷۹-۹۷.
نوروزی، امین و عمرانی سیس، فرهاد (۱۳۹۲). سلامت و درمان در قرآن مجید. ماهنامه پیام آزمایشگاه، ۶۳، ۵-۹.
نیک‌بخت نصرآبادی، علی‌رضا و صانعی، اشرف‌السادات (۱۳۷۵). جایگاه رفیع قرآن در پژوهش‌های طب اسلامی. مجله بینات، ۱۱، ۳۴-۳۹.
واشیان، عباسعلی (۱۳۹۳). بهداشت از منظر قرآن کریم. قرآن و علم، ۱۴، ۶۳-۸۴.

۳. نتیجه‌گیری

در این مقاله تلاش بر آن بود تا در حد امکان آثار و منابع موجود در زمینه قرآن و سلامت جمع‌آوری شده و به منظور استفاده پژوهشگران و علاقه‌مندان در اختیار آنان قرار گیرد. با در نظر گرفتن گستردگی موضوعات میان‌رشته‌ای در حوزه سلامت، آثاری گردآوری شد، که به طور مشخص عنوان آنها در برگیرنده واژه قرآن و یکی از حوزه‌های سلامت بود. در این میان آثار موجود در قالب مقاله‌های فارسی بیشترین تعداد را به خود اختصاص داده است که بخشی از آن می‌تواند با توجه به بافت فرهنگی و قرآنی کشورمان باشد و بخشی نیز به جهت در دسترس بودن این منابع است. لازم به ذکر است که در بخش منابع فارسی از پایگاه‌های SID، magiran، noormags و... و در بخش منابع خارجی از سایت‌های معتبری چون proQuest Amazon، science direct و... استفاده شد. افزون بر این برخی از کتاب‌های منبع‌شناسی و کتاب‌شناسی که مرتبط با موضوع این مقاله بودند نیز مورد استفاده قرار گرفتند. لازم به ذکر است همانطور که پیشتر نیز اشاره شد از جمع‌آوری آثار قدیمی که بیش از سی سال از تاریخ چاپ آنها می‌گذشت به دلیل عدم امکان دسترسی خوانندگان به بسیاری از این منابع، خودداری شد.

توجه به مباحث میان‌رشته‌ای، با در نظر گرفتن گستردگی علوم، از جمله ضرورت‌های پژوهش در مطالعات قرن معاصر است. هدف نویسندگان این مقاله نیز کمک به پیشبرد علم به‌ویژه در موضوع میان‌رشته‌ای قرآن و سلامت و کاستن از بخشی از مشکلات پژوهشگران علاقه‌مند به این حوزه در زمینه یافتن منابع مفید بود. امید است که نتایج حاصل راهگشا بوده و زمینه را برای دیگر اقدامات این‌چینی فراهم سازد. بدیهی است که جمع‌آوری تمام منابع موجود در این زمینه با توجه به گستردگی و تعدد آثار موجود در سطح جهان-اگر نگوئیم امری غیر ممکن- امری دشوار و زمان‌بر است؛ بنابراین تلاش بر آن بود که تا حد امکان منابع قابل دسترس شناسایی شوند و چه بسا منابع زیادی از دایره شناسایی و معرفی این پژوهش خارج بودند. بنابراین به پژوهشگران علاقه‌مند توصیه

می‌شود ضمن تکمیل آثار موجود در این زمینه، به دیگر حوزه‌های میان‌رشته‌ای نیز ورود پیدا کرده و با بررسی منابع موجود و گردآوری عناوین آنها، فهرستی از این آثار را در اختیار پژوهشگران قرار دهند.